

2.— Θεώρημα I.

“Όλες οἱ πρακτικὲς ἀρχές πού θέτουν, γιὰ αἰτία καθοριστικὴ τῆς βούλησης, ἓνα ἀντικείμενο (ὑλὴ) τῆς δύνამης τῆς ἐπιθυμίας, εἶναι ἐμπειρικὲς καὶ δὲν μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν πρακτικοὺς νόμους.

Γιὰ ὑλὴ τῆς δύνამης τῆς ἐπιθυμίας, ἐννοῶ ἓνα ἀντικείμενο, πού ἐπιθυμοῦμε τὴν πραγματικότητά του. “Αν ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ἔρχεται πρωτύτερα ἀπὸ τὸν πρακτικὸ νόμο καὶ εἶναι ὁ ὄρος, πού σ’ αὐτὸν βασίζουμε μιὰ ἀρχή, λέμε τότε (κατὰ πρῶτο λόγῳ), πὼς αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι πάντοτε ἐμπειρικὴ. Γιατὶ τότε εἶναι ἡ παράσταση ἑνὸς ἀντικειμένου καὶ ἡ σχέση της πρὸς τὸ ὑποκείμενο, αὐτὸ πού ἀποτελεῖ τὴν καθοριστικὴ αἰτία τῆς ἐλεύθερης βούλησης, καὶ ἡ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας καθορίζεται ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς παράστασης. Ἄλλὰ μιὰ τέτοια σχέση πρὸς τὸ ὑποκείμενο ὀνομάζεται ἡ ἡδονὴ τῆς πραγματικότητος ἑνὸς ἀντικειμένου. Ἡ ἡδονὴ λοιπὸν αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν προϋπόθεσις τῆς δυνατότητας τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἐλεύθερης βούλησης. Ἄλλὰ γιὰ καμμιά παράσταση ἀντικειμένου, ὅποια καὶ νάναί, δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε a priori ἂν αὐτὴ συνδέεται μὲ τὴν ἡδονὴ ἢ μὲ τὴν δυσαρέσκεια ἢ ἂν εἶναι ἀδιάφορη. Σ’ αὐτὴ λοιπὸν τὴν περίπτωσι ἡ αἰτία, πού καθορίζει τὴν ἐλεύθερη βούλησι, πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι ἐμπειρικὴ καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ ὑλικὴ πρακτικὴ ἀρχή, πού ὑπάρχει σὰν προϋπόθεσίς της.

Ἐπειδὴ τώρα (κατὰ δεύτερο λόγῳ) μιὰ ἀρχή, πού βασίζεται μόνο στὴν ὑποκειμενικὴ προϋπόθεσις τῆς ἰκανότητος τῆς αἰσθήσεως μιᾶς ἡδονῆς ἢ δυσαρέσκειας (πού αὐτὴ τὴν προϋπόθεσις μόνο ἐμπειρικὸ μπορούμε νὰ τὴ γνωρίσουμε, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύη κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο γιὰ ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα), μπορεῖ

βέβαια νὰ χρησιμεύση σὰν ἄξιωμα γιὰ τὸ ὑποκείμενο ποὺ τὴν κατέχει, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ αὕτὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύση σὰν νόμος γιὰ τὴν ἴδια αὕτὴ ἱκανότητα (γιατὶ τῆς λείπει ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἐκ τῶν προτέρων γνωστή). Ἐτσι μιὰ τέτοια ἀρχὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα πρακτικὸ νόμο.

3.— Θεώρημα II

Ὅλες οἱ ὑλικὲς ἀρχές, σὰν τέτοιες, εἶναι τοῦ ἰδίου εἴδους, καὶ περιέχονται στὴν παγκόσμια ἀρχὴ τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτόν, ἢ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας.

Ἡ ἡδονή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν παράστασι τῆς ὑπαρξῆς ἑνὸς πράγματος, σὲ ὅσο μέρος πρέπει νὰ θεωρηθῇ αἰτία καθοριστικὴ τῆς ἐπιθυμίας αὐτοῦ τοῦ πράγματος, βασίζεται στὴν ἱκανότητα αἰσθησεως τοῦ ὑποκειμένου, γιατί ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀντικειμένου. Ἀνῆκει ἄρα ἡ ἡδονὴ αὕτὴ στὴν αἰσθησὴ καὶ ὄχι στὴ διάννοια. Ἡ διάννοια ἐκφράζει τὴ σχέση μιᾶς παράστασι πρὸς ἓνα ἀντικείμενο, μὲ μέσο τὶς ἔννοιες, καὶ ὄχι πρὸς τὸ ὑποκείμενο, μὲ μέσο τὰ αἰσθήματα. Εἶναι λοιπὸν πρακτικὴ ἡ ἡδονὴ μόνο σὲ ὅσο μέρος ἡ αἰσθησὴ τῆς εὐχαρίστησι, ποὺ περιμένει τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου, καθορίζει τὴ δύναμιν τῆς ἐπιθυμίας. Ἀλλὰ σ' ἓνα λογικὸ ὄν ἡ συνείδησι τῆς εὐχαρίστησι τῆς ζωῆς, ποὺ συνοδεύει ἀδιάκοπα ὅλη του τὴν ὑπαρξὴ, εἶναι ἡ εὐδαιμονία, δηλ. ἡ ἀρχὴ τοῦ νὰ ἔχη τὴν εὐδαιμονία στὴ θέσι τῆς ὑπέροτατης καθοριστικῆς αἰτίας τῆς ἐλεύθερης βούλησι, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀγάπης πρὸς αὐτόν. Ὅλες λοιπὸν οἱ ὑλικὲς ἀρχές, ποὺ θέτουν τὴν καθοριστικὴ αἰτία τῆς ἐλεύθερης βούλησι στὴν ἡδονὴ ἢ τὴν ἀποστροφὴ, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν

πραγματικότητα ἑνὸς ὁποιουδήποτε ἀντικειμένου, εἶναι πάντοτε τοῦ ἰδίου εἶδους, ἐφ' ὅσον ἀνήκουν ὅλες στὴν ἀρχὴ τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν ἢ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας.

Πόρισμα

Ὅλοι οἱ ὕλικοι πρακτικοὶ κανόνες, θέτουν τὴν καθοριστικὴν αἰτία τῆς βούλησης στὴ δύναμη τῶν κατωτέρων ἐπιθυμιῶν· καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχαν νόμοι ἀπλῶς τυπικοί, ποὺ νὰ καθόριζαν ἐπιρκῶς τὴ βούληση, δὲν θὰ μπορούσαμε οὔτε νὰ παραδεχτοῦμε μὴ δύναμη ἀνωτέρων ἐπιθυμιῶν.

Σχόλιο I

Εἶναι περίεργο πῶς ἄνθρωποι, κατὰ τὰ ἄλλα εὐφυεῖς, μπορούν νὰ πιστέψουν, πῶς ἡ διαφορὰ μεταξὺ δύναμης κατωτέρας ἐπιθυμίας καὶ δύναμης ἀνωτέρας ἐπιθυμίας βρίσκεται στὸ ὅτι οἱ παραστάσεις, ποὺ συνδέονται μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ἡδονῆς, πηγάζουν ἀπὸ τὴν αἰσθήσεις ἢ ἀπὸ τὴν διάννοια. Γιατὶ ὅταν ζητοῦμε τὴν αἰτίαν, ποὺ καθορίζουν τὴν ἐπιθυμία, καὶ τὴν βρίσκουμε στὴν εὐχαρίστηση, ποὺ περιμένουμε ἀπὸ κάτι τι, τότε δὲν ἔχει σημασία τὸ ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ παράσταση αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ μᾶς ἀρέσει, ἀλλὰ ἐνδιαφέρει μόνο τὸ πόσο αὐτὸ μᾶς ἀρέσει. Ἄν μιὰ παράσταση, μολονότι ἔχει τὴν ἕδρα καὶ τὴν πηγὴ τῆς στὴ διάννοια, μπορεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν ἐλεύθερη βούληση μόνο μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ἡδονῆς ποὺ συνεπάγεται, τότε ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἐσωτερικῆς μας αἰσθήσεως, τὸ ἂν αὐτὴ θὰ γίνῃ μιὰ αἰτία καθοριστικὴ τῆς ἐλεύθερης βούλησης. Οἱ παραστάσεις τῶν ἀντικειμένων μπορούν ἀκόμα νὰ εἶναι τόσο διαφορετικῆς, μπο-

ροῦν νὰ εἶναι παραστάσεις τῆς διάνοιας καὶ παραστάσεις τοῦ λόγου στὴν ἀντίθεσή τους μὲ τὶς παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων. Ἐν τούτοις, τὸ αἶσθημα τῆς ἡδονῆς, πού αὐτὸ κυρίως θεωροῦν γιὰ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, (τὴν εὐχαρίστηση, τὴν ἱκανοποίηση, πού περιμένουμε ἀπ' αὐτὸ καὶ πού προκαλεῖ τὴν ἐνέργεια πρὸς παραγωγήν τοῦ ἀντικειμένου), εἶναι τοῦ ἰδίου εἴδους, ὄχι μόνον ἔφ' ὅσον μπορούμε πάντοτε νὰ τὸ γνωρίσουμε μόνο ἐμπειρικῶς, ἀλλὰ καὶ ἔφ' ὅσον ἐρεθίζει πάντοτε μιὰ μόνη καὶ τὴν ἴδια ζωϊκὴ δύναμη, πού ἐκδηλώνεται στὴ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας, καὶ σ' αὐτὴ τὴ σχέσιν δὲν μπορεῖ νὰ διαφέρει ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη καθοριστικὴ αἰτία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς ἔντασής της. Διαφορετικὰ πῶς θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μιὰ σύγκριση σχετικὰ μὲ τὴν ποσότητα ἀνάμεσα σὲ δυὸ καθοριστικὰς αἰτίες, τελείως διαφορετικὰς κατὰ τὸν τρόπο τῆς παράστασης, γιὰ νὰ προτιμηθῇ ἐκείνη πού ἐρεθίζει περισσότερο τὴ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας; Ἐνας ὠρισμένος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ χωρὶς νὰ τὸ διαβάσῃ ἕνα βιβλίο, πού θὰ τοῦ ἦταν πολὺ χρήσιμο, καὶ πού τοῦ πέφτει μόνο μιὰ φορὰ στὰ χέρια, γιὰ νὰ μὴ χάσῃ τὴ διασκέδαση τοῦ κυνηγιοῦ, μπορεῖ ν' ἀναχωρήσῃ κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς καλῆς διάλεξης γιὰ νὰ μὴ ἀργήσῃ γιὰ τὸ γεῦμα, μπορεῖ ν' ἀφήσῃ μιὰ αἰσθηματικὴ συνομιλία γιὰ νὰ καθήσῃ νὰ παίξῃ χαρτιά· νὰ μὴ βοηθήσῃ ἕνα φτωχό, μολονότι θὰ εὐχαριστιότανε ὅταν τὸν ἔλεοῦσε, γιὰτὶ δὲν ἔχει στὴν τσέπη του ἄλλα χρήματα ἀπ' ὅσα τοῦ χρειάζονται γιὰ τὸ εἰσιτήριο τοῦ θεάτρου. Ἄν ὁ καθορισμὸς τῆς βούλησης στηρίζεται στὸ αἶσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς δυσαρέσκειας πού περιμένει ἀπὸ ἕνα πράγμα τοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορος ὁ τρόπος τῆς παράστασης κατὰ τὸν ὅποιον τοῦ προκαλεῖται αὐτὸ τὸ αἶσθημα Πόσο ἔντονη εἶναι αὐτὴ ἡ ἡδονή, πόσο παρατεταμένη, πόσο ἐνκολλη δημιουργεῖται καὶ πόσο συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται, νὰ εἶναι ἐνδιαφέρει γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἐκλογή. Ὅπως σὲ κείνον, πού

ἔχει ἀνάγκη χρυσοῦ, εἶναι ἀδιύφορο τὸ ἂν ἢ ὕλη τοῦ
 χρυσοῦ ἔχει ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὰ βουνά ἢ ἔχει κοσκινι-
 σθῆ ἀπὸ τὴν ἄμμο, μὰ καὶ παντοῦ ἔχει τὴν ἴδια ἀξία,
 ἔτσι καὶ ὅποιος ἐνδιαφέρεται ἀπλῶς γιὰ τὴν ἡδονὴ τῆς
 ζωῆς, δὲν ψάχνει νὰ βρῆ, ἂν οἱ παραστάσεις προέρχον-
 ται ἀπὸ τὴν διάννοια ἢ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἀλλὰ τὸν ἐν-
 διαφέρει μόνον ὁ ἄριθμός καὶ ἡ ἐνταση τῶν
 ἡδονῶν ποὺ διαρκοῦν περισσότερο.
 Μόνο ἐκεῖνοι, ποὺ εὐχαρίστως θὰ ἀφαιροῦσαν ἀπὸ τὸν
 λόγο τὴν δύναμη νὰ καθορίσῃ τὴ βούληση, χωρὶς τὴν
 προϋπόθεση ἑνὸς αἰσθήματος, μποροῦν νὰ ξεφύγουν τό-
 σο ἀπὸ τὸν δικό τους τὸν ὅρισμό, ὥστε ἐκεῖνο, ποὺ πρῶ-
 τα τὸ εἶχαν ἀναγάγῃ σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ ἀρχή, νὰ τὸ
 ποῦν τώρα ἐντελῶς διαφορετικό. "Ἐτσι βλέπουμε π.χ.
 πὸς μποροῦμε νὰ βροῦμε εὐχαρίστηση ἀκόμη καὶ στὴν
 ἀπλήχρησιμοποίησιν τῆς δύνάμεως,
 κατὰ τὴν συνείδηση τῆς δυνάμεώς μας, ὅταν ὑπερβαίνει
 τὰ ἐμπόδια ποὺ ἀντιτίθενται στὸ σκοπὸ μας, στὴν καλ-
 λιέργεια τῶν πνευματικῶν μας χαρισμάτων κλπ. καὶ πο-
 λὺ σωστὰ ὀνομάζουμε αὐτὲς τὶς ἡδονὲς πιὸ ἐκλεκτές,
 γιὰτὶ αὐτὲς εἶναι περισσότερο ἀπὸ τὶς ἄλλες στὴν ἐξου-
 σία μας, δὲν ἐξασθενίζουσι ἀλλὰ ἐνισχύουσι τὸ συναίσθη-
 μα γιὰ μιὰ μεγαλύτερη ἀπόλαυσή τους καὶ τέρπουσι
 καὶ μορφώνουσι συγχρόνως. Τὸ νὰ θέλουμε ὁμῶς, γιὰ
 τὸ λόγο αὐτό, νὰ κάνουμε νὰ νομισθῆ, πὸς οἱ χαρὲς
 καὶ οἱ ἡδονὲς αὐτὲς καθορίζουσι διαφορετικὰ τὴ βούλη-
 ση κ' ὄχι μέσω τῆς αἰσθησεως, ἐνῶ ἀπὸ τὴν δυνατότητα
 αὐτῶν τῶν ἡδονῶν ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, πὸς ὑπάρ-
 χει μέσα μας ἓνα αἰσθημα, ποὺ τείνει ἀκριβῶς σ' αὐτὸ
 τὸ ἀποτέλεσμα, τοῦτο μοιάζει ἀκριβῶς ὅπως ὅταν οἱ ἀ-
 μαθεῖς, ποὺ εὐχαρίστως ἀνακατεύονται μὲ τὴ μεταφυσ-
 σική, φαντάζονται τὴν ὕλη λεπτὴ ὑπέρ-λεπτὴ τόσο πο-
 λὺ, ποὺ τοὺς ἔρχεται ζαλάδα, καὶ μετὰ νομίζουσι πὸς
 ἀνεκάλυψαν κάποια οὐσία πνευματικὴ, ποὺ ἐντούτοις
 ἔχει ἔκταση. "Ἄν μαζί μὲ τὸν Ἐπίκουρο βεβαιώσουμε,

πὼς στὴν ἀρετὴ ἐκεῖνο, ποὺ καθορίζει τὴ βούληση, εἶ-
 ναι ἢ ἀπλὴ ἡδονή, ποὺ αὐτὴ μᾶς ὑπόσχεται· δὲν μπο-
 ροῦμε κατόπιν ν' ἀποδείξουμε τὸ ἀντίθετο, ἀφοῦ ὁ
 Ἐπίκουρος ἰσχυρίζεται πὼς ἡ ἡδονὴ αὐτὴ εἶναι ὁμο-
 γενὴς μὲ ἐκεῖνη τῶν πιὸ χονδροειδῶν αἰσθημάτων,
 γιατί δὲν μᾶς δίνεται ἡ ἀφορμὴ νὰ παραδεχτοῦμε πὼς
 τὶς παραστάσεις, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες παράγεται μέ-
 σα μας αὐτὴ ἡ ἡδονή, τὶς ἀπέδιδε μόνο στὶς αἰσθήσεις
 τοῦ σώματος. Ἄπ' ὅ,τι μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, ὁ
 Ἐπίκουρος τὴν πηγὴ πολλῶν ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραστά-
 σεις τὴν ζήτησε στὴ χρῆση τῆς ἀνώτερης δύνάμης τῆς
 γνώσης. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμπόδισε, οὔτε μποροῦσε
 νὰ τὸν ἐμποδίσει, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ποὺ ἀναφέρα-
 με, νὰ δηλώσει πὼς εἶναι ἐντελῶς ὁμογενὴς μὲ τὶς ἄλ-
 λες ἡ ἡδονὴ ἢ ἴδια. ποὺ αὐτὲς οἱ πνευματικὲς ἴσως ἡ-
 δονὲς μᾶς προκαλοῦν, καὶ ποὺ γι' αὐτὴν οἱ παραστά-
 σεις αὐτὲς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν αἰτίες καθορι-
 στικὲς τῆς βούλησης. Τὸ μεγαλύτερο καθῆκον ἑνὸς φι-
 λосоφου εἶναι νὰ εἶναι συνεπής, καὶ ἐν τούτοις εἶναι
 τὸ καθῆκον αὐτό, ἐκεῖνο ποὺ πολὺ σπάνια τὸ τηροῦν.
 Οἱ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς σχολὲς μᾶς δίνουν σχετικῶς πε-
 ρισσότερα παραδείγματα ἀπ' ὅσα ὁ σύγκριτικὸς αἰώνας
 μας ὅπου ἐδημιουργήθηκε ἐπιπόλαια κάποιον σὺ σ τ η μ α
 σ υ ν α σ π ι σ μ ο ὦ ἀντιφατικῶν ἀρχῶν, γιομάτο ἀντι-
 νομίαι καὶ ἐπιπόλαια κατασκευάσματα, γιατί αὐτὸ ποὺ
 κυρίως συνιστᾷ στὸ κοινόν, ποὺ ἱκανοποιεῖται νὰ ξέρη
 κάτι γιὰ τὸ σύμπαν χωρὶς στὴν οὐσία νὰ γνωρίζη τίπο-
 τε, εἶναι τό. . ὅταν βρέχει νὰ φοροῦν παλτό. Ἡ ἀρχὴ
 τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, ἐφ' ὅσον μποροῦν νὰ χρησι-
 μοποιηθοῦν κατ' αὐτὴν ἡ διάννοια καὶ ὁ λόγος, δὲν θὰ
 περιέχη ἐν τούτοις ἄλλες καθοριστικὲς τῆς βούλησης αἰ-
 τίαι, ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἀναλογοῦν στὴν ἐσωτερικὴ δύνά-
 μη τῆς ἐπιθυμίας, καὶ γιὰ τοῦτο ἡ δὲν ὑπάρχει καθόλου
 ἀνώτερη δύνάμη τῆς ἐπιθυμίας ἢ ὁ καθ' α ὄ ρ ο ς λό-
 γ ο ς πρέπει νὰ εἶναι πρακτικὸς ἀπὸ μόνος του. Πρὸς

πει δηλ. χωρίς τήν προϋπόθεση ἑνὸς αἰσθήματος, καὶ συνεπῶς χωρίς τὶς παραστάσεις τοῦ εὐχαρίστου καὶ τοῦ δυσαρέστου, στὴ θέση τῆς ὕλης τῆς δύναμης τῆς ἐπιθυμίας, πού ἡ ὕλη αὐτὴ εἶναι πάντοτε μιὰ ἐμπειρικὴ προϋπόθεση τῶν ἀρχῶν, καὶ μορφή νὰ καθορίσῃ τὴ βούληση μέσω τοῦ ἀπλοῦ τύπου τῶν πρακτικῶν κανόνων. Ἀλλὰ τότε μόνον ὁ λόγος, ἐφ' ὅσον ἀπὸ μόνος του καθορίζει τὴ βούληση (καὶ ὄχι στὴν ὑπηρεσία τῶν κλίσεων), εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἀνώτερη δύναμη τῆς ἐπιθυμίας, πού σὲ κατώτερη μοῖρα ἀπ' αὐτὴ βρίσκεται ἐκείνη, πού καθορίζεται παθολογικά. Ὁ λόγος διαφέρει πραγματικά, μᾶλλον εἰδολογικά, ἀπὸ τὴ δύναμη αὐτή, σὲ τρόπο πού καὶ τὸ πιὸ μικρὸ ἀνακάτεμα τῶν ὁρμῶν αὐτῆς τῆς τελευταίας βλάπτει τὴ δύναμη καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς, τὸ ἴδιο ὅπως ἂν σὲ μιὰ μαθηματικὴ ἀπόδειξη πάρουμε γιὰ προϋπόθεση ἔστω καὶ τὸ ἐλάχιστο ἐμπειρικὸ στοιχεῖο, ἐλαττώνεται καὶ ἐκμηδενίζεται ἡ ἀξία καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά της. Σ' ἓνα πρακτικὸ νόμο ὁ λόγος καθορίζει ἄμεσα τὴ βούληση καὶ ὄχι μέσω ἑνὸς αἰσθήματος πού περιέχει εὐχαρίστηση ἢ δυσαρέσκεια. Μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λόγος μορφεῖ νὰ εἶναι πρακτικὸς λόγος, τοῦ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι νομοθετικός.

Σχόλιο II

Τὸ νὰ εἶναι εὐτυχισμένος εἶναι ἀναγκαίως ὁ πόθος κάθε λογικοῦ ἀλλὰ πεπερασμένου ὄντος, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι μιὰ αἰτία πού καθορίζει ἀναπότρεπτα τὴ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας του. Πράγματι ἡ εὐδαιμονία ὅλης μας τῆς ὑπαρξῆς δὲν εἶναι ἓνα ἀρχικὸ κτῆμα καὶ μιὰ μακαριότητα, γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη γιὰ προϋπόθεση τὴν ἀυτάρκεια καὶ τὴν ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ εἶναι ἓνα πρόβλημα πού τίθεται σ' αὐτὸ τὸ ὄν μέσω τῆς ἴδιας τῆς πεπερασμένης του φύσης, γιατί ἔχει ἀνάγκες καὶ οἱ

ἀνάγκες αὐτὲς γίνονται ὕλη τῆς δυνάμεως του τῆς ἐπιθυμίας, δηλ. κάτι ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἓνα αἴσθημα εὐχαρίστησης ἢ δυσαρέσκειας, ποὺ ἔχει βάση ὑποκειμενική. Καθορίζεται ἔτσι ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται, γιὰ νὰ πετύχει στὴν κατάστασιν ποὺ βρίσκεται τὴν εὐδαιμονία. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ μόνο ἐμπειρικῶς μπορεῖ τὸ ὑποκείμενο νὰ γνωρίσῃ αὐτὴ τὴν ὕλικὴ καθοριστικὴ αἰτία, εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρήσουμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα σὰν νόμο, γιατί ὁ νόμος σὰν ἀντικειμενικὸς θὰ ὄφειλε νὰ περιέχῃ γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις γιὰ ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα τὴν ἴδια καθοριστικὴ τῆς βούλησης αἰτία. Γιατί, μολονότι ἡ εὐτυχία εἶναι παντοῦ ἢ βάση τῆς πρακτικῆς σχέσης τῶν ἀντικειμένων πρὸς τὴν δύναμιν τῆς ἐπιθυμίας, ὅμως τοῦτο εἶναι ἀπλῶς ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ὑποκειμενικῶν καθοριστικῶν αἰτιῶν καὶ δὲν καθορίζει τίποτε κατὰ τρόπο θεωρητικόν, ποὺ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς πρόκειται σὲ τοῦτο τὸ πρακτικὸ πρόβλημα, ποὺ χωρὶς αὐτὸ τὸ θεωρητικὸ καθορισμὸ δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ λυθῇ. Ἐκεῖνο δηλ. στὸ ὁποῖο καθένας βασιζέται τὴν εὐτυχία του, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἰδιαιτερό του αἴσθημα τῆς εὐχαρίστησης ἢ τῆς δυσαρέσκειας καὶ ἀκόμη σ' ἓνα καὶ τὸ ἴδιο ὑποκείμενο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν διαφορικότητα τῶν ἀναγκῶν, ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς μεταβολὰς αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος, καὶ ἓνας ὑποκειμενικὰ ἀναγκαῖος νόμος (σὰν φυσικὸς νόμος) ἀποτελεῖ λοιπὸν ἀντικειμενικὰ μιὰ πρακτικὴ ἀρχὴ πολὺ συμπτωματικὴ, ποὺ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ στὰ διάφορα ὑποκείμενα. Ἄρα δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνῃ νόμος, γιατί στὴν ἐπιθυμία τῆς εὐτυχίας δὲν ὑπάρχει ὁμοιομορφία νόμου, ἀλλὰ μόνον ὁμοιομορφία τῆς ὕλης, σὲ ἃν δηλ. θὰ πρέπει νὰ περιμένω ἡδονὰς καὶ πόσες ἀπὸ τὴν τήρησιν τοῦ νόμου. Οἱ ἀρχὲς τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν μποροῦν βέβαια νὰ ἀποτελέσουν παγκόσμιους κανόνες ἰκανότητος (πρὸς ἐξεύρεσιν μέσων γιὰ τοὺς σκοπούς), ἀλλὰ τότε εἶναι ἀ-

πλῶς θεωρητικὲς ἀρχές, (1) π.χ. ὅπως ὁποῖος θέλει νὰ φάῃ ψωμί· πρέπει πρῶτα νὰ ἐφεύρῃ ἓνα μύλο. Ἄλλὰ οἱ πρακτικὲς ἐννοίαι, πού θεμελιώνονται σ' αὐτὲς τὶς ἀρχές, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι παγκόσμιαι, γιατί ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς δύνάμει τῆς ἐπιθυμίας ἔχει βασιστῆ στό αἰσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς δυσαρέσκειας, πού δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ τὸ παραδεχτοῦμε πὼς ἔχει παγκοσμια ἐφαρμογὴ σχετικὰ πρὸς τὰ ἀντικείμενα.

Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσουμε, πὼς λογικὰ πεπερασμένα ὄντα σκέπτονται γενικὰ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ σχετικὰ μὲ ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦν γιὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων τῶν τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόθου, καὶ σχετικὰ μὲ τὰ μέσα πού θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ νὰ πετύχουν τὸ πρῶτο καὶ νὰ ἀποφύγουν τὸ δεύτερο, πάλι δὲν θὰ μπορούσαν νὰ κάνουν ὥστε ἡ ἀρχὴ τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν νὰ θεωρηθῆ σὰν ἓνας πρακτικὸς νόμος. Γιατί καὶ ἡ ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ἀνθρωπότητος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῆ συμπτωματικὴ. Ἡ καθοριστικὴ αἰτία θὰ εἶναι πάντοτε μόνο ὑποκειμενικῆς ἀξίας καὶ ἀπλῶς ἐμπειρικῆς, καὶ δὲν θὰ ἔχει τὴν ἀναγκαιότητα πού γίνεται ἀντιληπτὴ σὲ κάθε νόμο, δηλ. ἡ ἀναγκαιότητα δὲν θὰ ὄφειλε ποτὲ νὰ κἀνη ὥστε νὰ θεωρηθῆ πρακτικὴ, ἀλλὰ ἀπλῶς φυσικὴ· δηλ. διὰ μέσου τῆς ροπῆς μας ἡ πράξις θὰ ἐρχότανε τόσο ἀναπότρεπτη, ὅσο τὸ χασμούρημα ὅταν βλέπουμε νὰ χασμουριῶνται οἱ

(1) Οἱ προτάσεις πού στὰ μαθηματικὰ ἢ στὴ φυσικὴ ὀνομάζονται πρακτικὲς θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομαστοῦν κυρίως τεχνικὲς. Οἱ ἐπιστῆμαι αὐτὲς δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὸν καθορισμὸ τῆς βούλησης, αὐτὲς οἱ προτάσεις σημαίνουν μόνο τὴν πολλαπλότητα τῶν δυνατῶν πράξεων, πού ἀρκοῦν γιὰ νὰ παραγάγουν ἓνα ὀρισμένο ἀποτέλεσμα, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἄλλο τόσο θεωρητικὲς, ὅσο ὅλες οἱ προτάσεις, πού δείχνουν τὸν σύνδεσμο τῆς αἰτίας πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα. Ὅποιος θέλει τὸ ἀποτέλεσμα, πρέπει νὰ προσαρμολογῆ στὴν αἰτία.

ἄλλοι. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βεβαιώσῃ πὼς δὲν ὑπάρχουν πρακτικοὶ νόμοι, ἀλλὰ μόνον συμβουλὲς γιὰ χρῆση τῶν ἐπιθυμιῶν μας, παρὰ νὰ βεβαιώσῃ πὼς ἀπλῶς ὑποκειμενικὲς ἀρχὲς ἀνυψώθησαν στὴ βαθμίδα τῶν πρακτικῶν νόμων, πού ἔχουν μιὰ ἀναγκαιότητα ἐντελῶς ἀντικειμενική, καὶ ὀφείλουν νὰ εἶναι γνωστοὶ ἐκ τῶν προτέρων μέσω τοῦ λόγου κ' ὄχι μέσω τῆς ἐμπειρίας (ὅσο κ' ἂν αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι παγκόσμια ἐμπειρικά). Ἐπίσης καὶ οἱ κανόνες, πού ἀναφέρονται στὰ φαινόμενα πού συμφωνοῦν ἀναιεταξύ τους, ὀνομάστηκαν φυσικοὶ νόμοι (π. γ. οἱ μηχανικοί), μόνον ὅταν εἶναι γνωστοὶ ἐκ τῶν προτέρων, ἢ γίνεται δεκτὸ γι' αὐτοὺς (ὅπως γιὰ τοὺς χημικούς), ὅτι ἦταν δυνατὸ νὰ γνωσθοῦν ἐκ τῶν προτέρων, γιὰ ἀρχὲς ἀντικειμενικὲς, ἂν ἡ γνώση μας προχωροῦσε βαθύτερα. Ἀλλὰ στίς ἀπλῶς ὑποκειμενικὲς πρακτικὲς ἀρχὲς γίνεται ἔκδηλος ὁ ὅρος, πὼς πρέπει νὰ βασίζωνται σὲ προϋποθέσεις ὄχι ἀντικειμενικὲς, ἀλλὰ ὑποκειμενικὲς τῆς ἐλεύθερης βούλησης. Οἱ ἀρχὲς ἄρα αὐτὲς πρέπει πάντοτε νὰ παριστάνονται σὰν ἀπλὰ ἀξιώματα καὶ ποτὲ σὰν πρακτικοὶ κανόνες. Ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση μπορεῖ στὸ πρῶτο βλέμμα νὰ φανῇ σὰ σχολαστικότητα, ἀλλὰ περιέχει τὸν ὀρισμὸ τῆς πιὸ σημαντικῆς διαφορᾶς πού μπορούμε νὰ θεωρήσουμε στίς πρακτικὲς ἔρευνες.

4. — Θεώρημα III

Ἐὰν ἓνα λογικὸ ὄν ὀφείλει νὰ ἐννοῇ τὰ ἀξιώματά του σὰν παγκόσμιους πρακτικοὺς νόμους, μπορεῖ νὰ ἐννοῇ αὐτὰ τὰ ἀξιώματα μόνο σὰν ἀρχὲς τέτοιες, πού νὰ περιέχουν τὴν καθοριστικὴ τῆς βούλησης αἰτία, ὄχι κατὰ τὴν ὕλη, ἀλλὰ ἀπλῶς κατὰ τὴ μορφή (τὸν τύπο).

Ἡ ὕλη μιᾶς πρακτικῆς ἀρχῆς εἶναι τὸ ἀντικείμενο

τῆς βούλησης. Τοῦτο ἢ εἶναι ἢ αἰτία ποῦ καθορίζει τὴ βούληση, ἢ δὲν εἶναι. Ἐάν τοῦτο εἶναι ἢ καθοριστικὴ αἰτία, τότε ὁ κανόνας τῆς βούλησης ὑπόκειται σὲ μιὰ ἐμπειρικὴ προϋπόθεση (τῆ σχέση τῆς καθοριστικῆς παράστασης πρὸς τὸ αἰσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς δυσαρέσκειας), δὲν εἶναι συνεπῶς πρακτικὸς νόμος. Ἐάν τώρα ἀπὸ ἓνα νόμο ἀφαιρέσουμε κάθε ὕλη, δηλ. κάθε ἀντικείμενο τῆς βούλησης (σὰν καθοριστικὴ αἰτία) δὲν παραμένει παρὰ ἢ ἀπλῆ μορφή μιᾶς παγκόσμιας νομοθεσίας. Ἐνα λογικὸ λοιπὸν ὄν ἢ δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἴδια στιγμή τις δικές του ὑποκειμενικὰ πρακτικὲς ἀρχές, δηλ. τὰ δικά του ἀξιώματα, σὰν παγκόσμιους νόμους, ἢ ὀφείλει νὰ παραδεχτῆ πὸς ἢ ἀπλῆ μορφή αὐτῶν τῶν ἀξιωμάτων, κατὰ τὴν ὁποία εἶναι κατάλληλα νὰ ἀποτελέσουν ἀρχές γενικῆς νομοθεσίας, εἶναι ἐκείνη, ποῦ ἀπὸ μόνη της τὰ καθιστᾷ πρακτικοὺς νόμους.

Σχόλιο

Ἄλλη μορφή ἀξιώματος εἶναι κατάλληλη νὰ ἰσχύῃ σὰν ἀρχὴ γενικῆς νομοθεσίας, ἄλλη δὲν εἶναι, αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ διακρίνῃ χωρὶς ἀνάγκη διδασκαλίας, καὶ ἢ πὸ κοινὴ διάνοια. Ἐγὼ π.χ. κάνω ἓνα ἀξίωμα νὰ ἀυξήσω μὲ ὅλα τὰ σίγουρα μέσα τὴν περιουσίᾳ μου Βρίσκεται τώρα στὰ χέρια μου μιὰ παρακαταθήκη, καὶ ὁ ἰδιοκτῆτης της ἔχει πεθάνει καὶ δὲν ἄφησε κανένα γραπτὸ σχετικὰ μ' αὐτὴ. Φυσικὰ εἶναι αὐτὴ ἢ περίπτωση τοῦ ἀξιωματός μου. Τώρα θέλω νὰ μάθω, ἂν αὐτὸ τὸ ἀξίωμα μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἰσχύῃ σὰν παγκόσμιος πρακτικὸς νόμος. Τὸ ἐφαρμόζω λοιπὸν στὴν παροῦσα περίπτωση καὶ ρωτᾷω ἂν μπορῆ νὰ πάρῃ τὴ μορφή νόμου. Ἐάν λοιπὸν μποροῦσα σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμά μου νὰ κάνω ἓνα τέτοιο νόμο ὥστε ὁ καθένας νὰ μπορῆ

νὰ ἀρνηθῆ πὼς κατέχει μιὰ παρακαταθήκη, πὺ κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τοῦ ἔχει παραχωρηθῆ. Βλέπω ἀμέσως, πὼς μιὰ τέτοια ἀρχὴ σὰ νόμος θὰ αὐτοκαταστρεφότανε, γιατί θὰ ἔκανε ὥστε νὰ μὴν ὑπῆρχε καθόλου καμμιά παρακαταθήκη. "Ένας πρακτικὸς κανόνας, πὺ τὸν ἀναγνωρίζω γιὰ τέτοιο πρέπει νὰ εἶναι κατάλληλος νὰ ἀποτελέσῃ ἀρχὴ παγκόσμιας νομοθεσίας, ἢ πρόταση αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ ταυτότητα, εἶναι λοιπὸν ἀπὸ μὴν της φανερὴ. "Αν τώρα λέω, πὼς ἡ βούλησή μου ὑπόκειται σὲ ἓνα πρακτικὸ νόμο, δὲν μπορῶ νὰ θεωρήσω τὴ ροπή μου (ὅπως π.χ. στὴν παροῦσα περίπτωση τὴν πλεονεξία μου) γιὰ καθοριστικὴ της αἰτία πὺ νὰ ταιριάζει σὲ ἓνα γενικὸ πρακτικὸ νόμο, γιατί ἡ ροπή αὐτὴ, πολὺ μακρὰ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι κατάλληλη γιὰ μιὰ γενικὴ νομοθεσία, ὀφείλει μᾶλλον νὰ αὐτοκαταστραφῆ στὴ μορφή ἑνὸς γενικοῦ (παγκόσμιου) νόμου.

Εἶναι γι' αὐτὸ πρᾶγμα παράδοξο, ἐπειδὴ ἡ ἐπιθυμία τῆς εὐτυχίας καὶ ἄρα καὶ τὸ ἀξίωμα, κατὰ τὸ ὅποιο στὸν καθένα εἶναι ἡ εὐτυχία ἢ αἰτία ἢ καθοριστικὴ τῆς βούλησής του, εἶναι παγκόσμια, τὸ νὰ θελήσουν γι' αὐτὸ μερικοὶ νὰ κάνουν νὰ θεωρηθῆ αὐτὸ τὸ ἀξίωμα σὰν ἓνας παγκόσμιος πρακτικὸς νόμος. Γιατί, τὴ στιγμὴ πὺ ἓνας παγκόσμιος νόμος τῆς φύσης κάνει τὸ κάθε τι νὰ συμφωνῆ μ' αὐτόν, ἔδῳ, ἂν θέλαμε νὰ δώσουμε στὸ ἀξίωμα τὴν παγκοσμιότητα νόμου, θὰ εἶχε τοῦτο γιὰ συνέπεια ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τῆς συμφωνίας, τὴν πὺ μεγάλη ταραχὴ καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀξιώματος καὶ τοῦ σκοποῦ του. Γιατί σὲ κείνη τὴν περίπτωσιν ἢ θέλησιν ὅλων δὲν ἔχει ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ καθένας ἔχει τὸ δικό του (τὴν καλοπέρασή του), πὺ μπορεῖ βέβαια νὰ συμφωνῆ συμπτωματικὰ μὲ τοὺς σκοποὺς πὺ ἄλλοι θέτουν στὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ καθόλου γιὰ νὰ δημιουργήσουμε ἓνα νόμο, γιατί οἱ ἐξαιρέσεις θὰ εἶναι ἀπειρες καὶ δὲν μποροῦν νὰ περιέχονται κατὰ ὀριστικὸ τρόπο

σὲ ἓνα γενικὸ κανόνα. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο βγαίνει μιὰ ἁρμονία, ποὺ μοιάζει μὲ κείνην κάποιας σάτυρας στὸ θέμα τῆς ὁμόνοιας δυὸ συζύγων, ποὺ πέφτουν στὸ κενὸ : Ὡ θαυμαστὴ ἁρμονία ! ὅ,τι αὐτὸς ἐπιθυμεῖ, ἐπιθυμεῖ τὸ ἴδιο κι' ἐκείνη κλπ. ἢ μοιάζει μὲ κείνο ποὺ διηγοῦνται, γιὰ τὴν ὑποχρέωση ποὺ ἀνέλαβε ὁ βασιληὰς Φραγκῖσκος I πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κάρολο V : ἐκεῖνο ποὺ ὁ ἀδελφὸς μου Κάρολος ἐπιθυμεῖ νὰ ἔχη (τὸ Μιλάνο) τὸ ἴδιο ἐπιθυμῶ κι' ἐγώ. Οἱ ἐμπειρικὲς καθοριστικὲς αἰτίες δὲν εἶναι κατάλληλες γιὰ καμμιά γενικὴ νομοθεσία ἐξωτερική, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ γενικὴ ἐσωτερικὴ νομοθεσία· γιὰτὶ ὁ ἓνας γιὰ βάση τῆς ροπῆς του ἔχει τὸ δικό του ὑποκείμενο, ἀλλὰ ἓνας ἄλλος ἓνα ὑποκείμενο ἐντελῶς διαφορετικὸ κι' ἀκόμη σὲ κάθε ἓνα ὑποκείμενο σήμερὰ ὑπερισχύει μιὰ ροπή κι' αὔριο μ' ἄλλη, ποὺ θὰ ἔχει μεγαλύτερη ἐπιρροή. Εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ βρεθῆ νόμος, ποὺ νὰ ὑποτάξῃ ὅλες τὶς ὁρμὲς κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια προϋπόθεση, δηλ. σὲ μιὰ γενικὴ ὁμόνοια.

5.— Πρόβλημα I

" Ἄν ὑποτεθῆ πὼς ἡ ἀπλὴ νομοθετικὴ μορφή τῶν ἀξιωματῶν εἶναι ἡ αἰτία, ποὺ καθορίζει ἐπαρκῶς μιὰ βούληση, νὰ βρεθῆ ἡ φύση αὐτῆς τῆς βούλησης, ποὺ καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὴ μορφή αὐτή.

Ἐπειδὴ μόνον ὁ λόγος μπορεῖ νὰ παραστήσῃ τὴν ἀπλὴ μορφή τοῦ νόμου καὶ συνεπῶς ἡ μορφή αὐτὴ δὲν εἶναι ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων, καὶ δὲν ἀνήκει ἄρα οὔτε στὰ φαινόμενα· ἔτσι καὶ ἡ παράστασίς της σὰν αἰτίας καθοριστικῆς τῆς βούλησης διακρίνεται ἀπὸ ὅλες τὶς αἰτίες, ποὺ καθορίζονται ἀπὸ στοιχεῖα τῆς φύσης σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος, γιὰτὶ σ' αὐτὲς οἱ καθοριστικὲς αἰτίες πρέπει ἐπίσης νὰ εἶναι φαινόμενα. Ἀλλὰ ἂν καμμιά ἄλλη αἰτία καθοριστικὴ τῆς βούλησης

δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ νόμος γι' αὐτήν, ἔκτος ἀπλῶς ἀπὸ τὴ μορφὴ τὴν παγκόσμιαν νομοθετικὴν· μιὰ τέτοια βούληση πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν φυσικὸν νόμον τῶν φαινομένων, δηλ. ἀπὸ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος τοῦ ἐνὸς πρὸς τὰ ἄλλα. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἀνεξαρτησία ὀνομάζεται ἐλευθερία στὴν πιὸ στενὴν σημασίαν της, δηλ. τὴν ὑπερβατικὴν. Μιὰ βούληση λοιπὸν, ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νόμον μόνον τὴν ἀπλὴν νομοθετικὴν μορφὴν τῶν ἀξιωμάτων, εἶναι μιὰ ἐλεύθερη βούληση.

6.—Πρόβλημα II

Ἐάν ὑποθεθῆ πὼς μιὰ βούληση εἶναι ἐλεύθερη, νὰ βρεθῆ ὁ νόμος, ποὺ μόνον αὐτὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ τὴν προσδιορίσῃ ἀναγκαῖα.

Ἐπειδὴ ἡ ὕλη τοῦ πρακτικοῦ νόμου, δηλ. τὸ ἀντικείμενον τοῦ ἀξιώματος, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ δοθῆ παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ ἡ ἐλεύθερη βούληση, σὰν ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐμπειρικὸν ὄρους (ποὺ ν' ἀνήκουν δηλ. στὸν κόσμον τῶν αἰσθησέων), ὀφείλει ὅπωςδήποτε ἀπὸ κάτι νὰ καθορίζεται, ἔτσι μιὰ βούληση ἐλεύθερη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὕλη τοῦ νόμου, ὀφείλει ἐν τούτοις στὸν νόμον νὰ βρῆ μιὰ αἰτία ποὺ νὰ τὴν καθορίσῃ. Ἀλλὰ, ἂν ἀφαιρέσουμε τὴν ὕλη, στὸν νόμον δὲν περιέχεται ἄλλο ἀπὸ τὴν νομοθετικὴν μορφὴν. Ἡ νομοθετικὴ λοιπὸν μορφὴ, καθ' ὅσον περιέχεται στὸ ἀξίωμα, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μόνον μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ μιὰ αἰτία καθοριστικὴ τῆς ἐλεύθερης βούλησης.

Σχόλιο

Ἡ ἐλευθερία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἀπροϋπόθετον